

HELSINGIN YLIOPISTO
HELSINGFORS UNIVERSITET
UNIVERSITY OF HELSINKI

Opiskelijakirjaston verkkojulkaisu 2003

Inledning:

- Upplysningen - vad är det?
- Göteborgs Allehanda
- Pressens tre funktioner

Magnus Nyman

Julkaisija: Stockholm: Atlantis, 1994

Julkaisu: Upplysningens spegel : Göteborgs Allehanda om Frankrike och världen 1774-1789 / Magnus Nyman
ISBN 91-7486-150-6
s. 11-30

Tämä aineisto on julkaistu verkossa oikeudenhaltijoiden luvalla. Aineistoa ei saa kopioida, levittää tai saattaa muuten yleisön saataviin ilman oikeudenhaltijoiden lupaa. Aineiston verkko-osoitteeseen saa viitata vapaasti. Aineistoa saa opiskelua, opettamista ja tutkimusta varten tulostaa omaan käyttöön muutamia kappaleita.

Helsingin yliopiston Opiskelijakirjasto
www.opiskelijakirjasto.lib.helsinki.fi
opiskelijakirjasto-info@helsinki.fi

INLEDNING

VAD VISSTE en 1700-talssvensk om händelser i främmande länder? Fanns det någon information att tillgå och hur såg den i så fall ut? För att finna svar på frågor av det slaget har jag studerat tidningen Götheborgs Allehandas (GA) nyhetsförmedling från främst Frankrike under åren 1774-1789. Om tidningen och dess läsekrets kommer vi snart att få veta mera. Redan nu kan sägas att GA inte skilde sig från andra nyhetstidningar till format eller innehåll. Jag har alltså *inte* valt den som studieobjekt därför att den var *extraordinär* utan i stället just för att den var *ordinär*.

Varför skriver man en bok om en 1700-talstidnings rapportering? Min förhoppning är att på så sätt kunna ge en uppfattning om hur mycket en ordinär tidningsläsare kunde få veta om vad som debatterades, om vad som var aktuellt och brännande i samtiden. Genom att sätta Frankrike i centrum hoppas jag också kunna klargöra i vilken grad den franska upplysningsrörelsens företrädare, tankar och förslag var närvarande i tidningen. Någon heltäckande studie över upplysningens inflytande i Sverige har ännu inte skrivits. Förhoppningsvis kan denna bok ge grundläggande information om vilken kunskap som går att inhämta via en vanlig tidning.

Upplysningen – vad är det?

Begreppet »upplysningen« används ofta oöverlagt. Termen brukas ömsom för att beteckna en epok (upplysningstiden), ömsom för att beskriva ett antal tänkare (*les philosophes*). Ibland används den också om ett knippe idéer som inte är tidsbundna (vilket gör att man kan finna upplysningsgestalter i alla historiska epoker).

Den uppsaliensiske idé- och lärdomshistorikern Tore Frängsmyr har nyligen i *Sökandet efter upplysningen* hävdatt att i Sverige endast ett fåtal personer helhjärtat accepterade de franska encyklopedisternas program;

någon *rörelse* kom dessa, enligt Frängsmyr, aldrig att bilda. Om man enbart söker efter en fast upplysningsgruppering med ett strikt program riskerar man dock att osynliggöra de viktiga idédebatter och mentala omDispositioner som så uppenbart präglar det svenska 1700-talet. Om man i stället söker efter en *strömning*, en tidsanda, blir läget ett annat, vilket jag hoppas kommer att framgå av denna studie.

När jag använder termen upplysningen i det följande avser jag *ett antal reformståndpunkter som var centrala i 1700-talets intellektuella värld*. Dessa begrepp var av tämligen stabilt slag och spelade en central roll i tidens debatt. Vi kan peka på idékomplex som religiös tolerans, yttrande- och tryckfrihet, förnuftstro, framstegstro, vetenskapstro, tilltro till möjligheten att åstadkomma materiell förbättring, reformering av lagstiftningen och samhällsinstitutionerna, förnuftsgrundad moral och religion, politiskt medinflytande etc. Upplysningen skulle då kunna betraktas som en lösligt sammansatt reformrörelse med en bestämd uppsättning begrepp och en vilja att bekämpa de krafter som syntes hindra genomförandet av programmet. Att fånga in enskilda upplysningsföreträdare genom denna definition låter sig knappast göras, men om målet i stället är att åskådliggöra en tidsanda och beskriva kunskapsöverföring och centrala frågeställningar i den dåtida debatten är dessa vidare ramar av stort värde. Vi kan med hjälp av dessa termer ringa in det som stod i centrum för debatten. Oavsett om till exempel GA nämner någon av *les philosophes* vid namn eller ej kan vi av ordval och ämnesval se i vilken utsträckning tidningen förmedlade frågor som var aktuella och tidstypiska. Jag försöker alltså beskriva och tolka de heterogena skeenden som äger rum inom ett löst och ostrukturerat - men tydligt skönjbart - ramverk. Senare tiders fientliga reaktioner inför upplysningen bekräftar förekomsten av en sådan ram. Enligt mitt sätt att se är det angelägnare att fånga in samtalstonen än att fixera åsikterna. Det är ofta viktigare att förstå *hur* dåtidens debattörer tänkte än *vad* de kom fram till - likheterna ligger i »hur«, skillnaderna finns i »vad«.

Det är således av vikt att i det offentliga samtalet inte enbart notera argumentationens art utan även dess frekvens och intensitet, och att undersöka inte bara vad texterna explicit utsäger utan även vad de implicit ger vid handen. Eller uttryckt på annat sätt: texter har inte bara ett öppet budskap medvetet inlagt som det avsedda innehållet i utsagorna,

utan de avslöjar också på många sätt attityder, känslolägen och värderingsmönster såväl hos författarna som hos mottagarna.

En fördel med detta betraktelsesätt är vidare att vi inte behöver överdriva den logiska konsekvensen och rationaliteten hos debattörerna. Det behöver inte heller föreligga någon oöverstiglig klyfta mellan kyrka, kungamakt och upplysningsfilosofer - dessa deltog alla i tidens intellektuella samtal (och sällan som motpoler). De profilerade upplysningsföreträdarna ser jag som spjutspetsar inom kulturellt vidare ramar, därmed inte sagt att dessa »filosofer« skulle ha varit konsekventare eller »modernare« än andra (tvärtom övergår deras rationalitet ofta i irrationalitet, deras filosofiska tänkande präglas inte sällan av stor ytlighet, människosynen är naiv, förnuftet tenderar att bli till snusförnuft). Upplysningens företrädare var lika övertygade om sin egen fördomsfrihet som om motståndarnas inskränkthet.

Under årtionden förmedlade pressen kritisk, neutral eller entusiastisk information om dessa reformtankar till en bred publik. I hur hög grad en tidningsläsare i Göteborg påverkades av dessa skrivelser kan denna studie inte besvara, men att information fanns att tillgå är uppenbart.

De franska filosoferna och vetenskapsidkarna måste alltså ses i ett större sammanhang. Jag har därför också studerat vad tidningen skrev om andra franska företeelser som kung, adel och kyrka och åtskilligt annat som kunnat ge relief åt tiden. Avsikten är inte att kontrastera upplysningsföreträdarna mot en mörkare bakgrund - likheterna i attityder är ofta större än skillnaderna. Inte heller är invändningarna mot »filosoferna« nödvändigtvis uttryck för «intellektuellt mörker».

Göteborgs Allehanda (GA) den av mig fokuserade tidningen, rapporterade ofta om såväl Frankrike som franska händelser. Detta är på intet sätt förvånande landet var ju Europas ledande inom ett flertal olika områden. En jämförelse av detta slag tjänar också syftet att ge ökad kännedom om hur kunskapsspridningen gick till. Det är av intresse att se hur vanligt det var att enkel teknik, som utan större svårigheter kunde överföras till Sverige, presenterades av tidningen.

Genom bokannonseringen kunde gedigna vetenskapliga arbeten av tidens främsta forskare utbjudas till läsarna.

I några sammanhang har jag vidgat framställningen bortom Frankrike. Jag har ansett det som angeläget att ge en bild av det amerikanska frihetskriget och den franska hjälpen till kolonisterna, liksom av andra franska aktiviteter utanför moderlandet. Det finns också skäl att beröra tidningens rapportering om främmande, exotiska platser. Under 1700-talet vidgades världen. Nya länder upptäcktes, andra redan kända områden började kartläggas av vetenskapliga expeditioner, kolonister, missionärer och äventyrare. Upptäckterna av en ny värld fick betydelsefulla konsekvenser för européernas självsyn och återverkade även på religionsuppfattningen, lagstiftningen och det politiska systemet. Europa fick möjlighet att pröva sitt kulturella arv i mötet med det främmande.

Såvitt jag vet har någon liknande studie inte gjorts tidigare, även om enskilda svenska 1700-talstidningar har varit föremål för monografier. Gång efter annan har jag märkt att forskare reflekterar över hur man i Sverige kunde känna till olika kontinentala händelser och frågor. Lärda hypoteser om influenser via olika typer av litteratur presenteras - sällan framkastas tanken att en vanlig tidning kan ha fungerat som informationskanal. Ändå måste detta ofta ha varit fallet. Även på 1700-talet hämtade vi en mycket stor del av vår information från media. Tidningarna var vid denna tid snart sagt den enda tillgängliga kanalen för nyhetsspridning vid sidan av muntlig förmedling. Därtill var de välinformerade och sakliga, och de uppfattades också som pålitliga.

Låt oss förflytta oss två hundra år tillbaka i tiden och för en stund bege oss till Göteborg, som med sina cirka 12000 invånare var en av rikets största städer, en livlig handels- och sjöfartsstad som hade täta förbindelser med vitt skilda länder. Här fanns Ostindiska kompaniet och de av detta beroende köpmännen, direktörerna, superkargörerna, kaptenerna, hantverkarna och sjömännen. Mellan 1746 och 1786 hade kompaniet sin storhetstid och stod då i centrum för utländska affärsintressen; främst handlade man med Kanton i Kina. Kompaniet var en av landets största arbetsgivare med uppemot ett tusental anställda, dels i fartygsbesättningarna, dels som personal på stadens tre kontor, på auktionsplatserna och i magasinerna. Göteborg var dessutom ett kyrkligt,

administrativt och militärt centrum, och en viktig skolstad. Här fanns med andra ord gynnsamma förutsättningar för information, debatt och analys. Exakt hur man argumenterade - låt oss säga på Carnegies kaffehus - går inte att avgöra, men däremot kan vi kartlägga delar av den kunskap man ägde, liksom vilken information man hade tillgång till. En viktig kunskapskälla var tidningarna och tidskrifterna. De kunde ge upplysningar om händelser och skeenden både nära och fjärran.

Göteborgs Allehanda

Jag har alltså valt en »vanlig«, typografiskt föga uppseendeväckande tidning, Göteborgs Allehanda (GA), och granskat hur den rapporterade om händelserna i Frankrike och världen åren 1774-1789. Tidningen grundades den 1 januari 1774 och fortlevde en bra bit in på 1800-talet. Den hade en upplaga på cirka 1000 exemplar, en också internationellt sett stor upplaga för en 1700-talstidning, och utkom två gånger i veckan, tisdagar och fredagar. GA startades av den akademiska trion Martin Wallenstråle, H. H. Rhodin och Johan Molin, men efter en tid övertog regementspastorn F. A. Silvander ansvaret för utgivningen. Från och med 1786 hade boktryckaren och folkbildaren Samuel Norberg privilegier på tidningen (från samma år biträdde brodern, hovpredikanten Anders Norberg, i urvalet av artiklar ur de utländska tidningarna). Den årliga prenumerationsavgiften var under större delen av den för oss aktuella tiden en riksdaler specie. Med tanke på Göteborgs ringa folkmängd och de relativt gynnsamma möjligheterna att via kaffehus, läsecirklar, klubbar osv. få tillgång till tidningen, kan vi anta att tidningens information nådde betydande delar av det göteborgska samhället. Antalet läsare per tidningsexemplar var utan tvivel större då än nu. (Polismästare Liljensparre i Stockholm uppskattade att varje exemplar av Dagligt Allehanda hade mellan sex och åtta läsare, detta enligt Stig Boberg, *Kunglig krigspropaganda, 5 f.*) Att nyheterna var ett par veckor gamla när de nådde redaktionen var inte så uppseendeväckande - för läsarna var de nya. Men säkert kunde det upplevas som otillfredsställande att de utländska nyheterna anlände till staden på söndagar och under vintern vanligen först på måndagar. Detta medförde att tidningen kunde tryckas först på tisdagen och därför inte kunde distribueras på måndagen, den

första av veckans två postdagar, utan fick vänta ända till fredagen. Prenumeranterna i till exempel Kungälv (enligt information i GA 1779-11) fick därför inte sin tisdagstidning förrän omkring en vecka efter tryckningen.

Tidningen hade dels fasta prenumeranter, dels en viss lösnummerförsäljning. Huvuddelen av läsarna fanns i Göteborg med omnejd, men ett antal exemplar såldes även i Stockholm och på andra orter. Den som bodde utanför Göteborg kunde prenumerera genom det lokala postkontoret. Ett skäl för stockholmarna att hålla sig med tidningen var att Göteborgstidningarnas nyheter var färskare än Stockholmstidningarnas (de publicerades fem till tio dagar tidigare). Om detta förhållande vittnar några rader från Johan Henric Kellgren till Nils von Rosenstein (Alma Söderhjelm, *Sverige oeh den f ganska revolutionen* 168): »Jag har läst i det sista av Göteborgsbladen (som alltid har tidningarna några dag förr än i Stockholm)«. Det var dock inte alltid så lätt att få in prenumerationsavgifterna (I 778-15):

Anhålles även, att de, som veta sig vara skyldiga prenumerationsavgift på Götheborgs Allehanda för förra året, täckes med allraförsta infinna sig med betalningen, som man icke har tid eller tillfälle, att igenom trägna budskickningar dagligen påminna. I vidriga fall, och om de har förgätit sina skulder, torde vara tjänligast att här i tidningen nämna deras namn, att det ej vidare måtte falla i glömska.

Under större delen av den tid vi studerar finns det samtidigt tre tidningar av dagstidningskaraktär i Göteborg. Det var förutom Götheborgs Allehanda dels den av boktryckaren Smitt från år 1772 utkommande tidningen Götheborgska Nyheter, som utgavs ända till 1848 dels tidningen Hwad Nytt? Hwad Nytt? Den senare startades den 1 maj 1772 av Johan Rosén, den kände swedenborgaren och lektorn vid gymnasiet i Göteborg. Sedan Rosén hade avlidit i »rötfeber« sommaren 1773 fortsattes utgivningen först av Mårten Staaf och från 1776 av Anna Hammar, den avlidnes driftiga änka. Tidningen utkom fram till år 1785.

När det gäller att behandla opinionsbildningen under 1700-talets slut är det närmast självklart att tidningarna och tidskrifterna lyfts fram. De var utomordentligt viktiga för tidens idédebatt.

Innan vi återvänder till Göteborg och vår tidning - som inom parentes sagt hade en mycket utförlig och vederhäftig rapportering kring politik, religion och idédebatt i Frankrike, liksom från andra platser - måste först några generella påpekanden göras.

Pressens tre funktioner

Den svenska pressens centrala funktioner i slutet av 1700-talet kan sammanfattas i tre punkter:

1. **Granskning av maktens representanter**, »positiv« och »negativ« kritik av kungamakt, kyrka, universitetskultur förvaltningsstruktur etc. Av givna skäl var åtskilligt av detta koncentrerat kring monarken - i mycket är det den gamla furstespegelsgenren som återkommer. Med hjälp av historiska exempel, allegoriska framställningar, ironiska hyllningar eller skämtsamma anekdoter kunde kung och medborgare påminnas om vilka egenskaper en monark borde ha. Genom att maskera känslig kritik som allegorier eller historiska exempel kunde man säga sådant som annars hade varit riskabelt att framföra. Det fanns i Sverige under denna tid ett väl upparbetat system för att föra fram synpunkter och åsikter utan att censorn kunde ingripa: vilken censor vågade stoppa en artikel om någon romersk tyrann därför att han fann likheter med landets konung i skildringen av despoten? Men det måste framhållas att maktens representanter normalt fick en mer positiv behandling. Gång efter annan lyfter de svenska tidningarna fram de stora europeiska regenterna som efterföljansvärda exempel. Inte minst är kejsar Josef II en ofta förekommande hjälte. Han besöker incognito bondgårdar, kaffehus, soldatkaserner och sjukhus. Han är vänlig och enkel i sättet och insamlar genom sina besök värdefulla upplysningar om tillståndet i sina länder. Om Ludvig XVI, kungen av Frankrike, skrev GA så här (1776-23):

Nyligen, då konungen och greven av Artois spatserade helt allena, träffade de en forman, som hade kört ned sin kärra i ett moras, och, som man kan tänka, var uti en stor förlägenhet stadd. Konungen och dess broder fattade med egna händer uti och hulpo formannen att draga upp kärran. Den tacksamme mannen, som ej kände sina medhjälpare, tog upp sin flaska och bad dem till belöning hålla till godo en drick, varföre han fick en Louis d'or av konungen, och två av greven. Då formannen blev underrättad vilka som hjälpt honom, undrade han mycket att greven givit honom dubbelt emot konungen. Detta kom för konungen, som lät kalla formannen till sig, och sade till honom: Min vän, jag har hört, att du är bättre nöjd med min bror, än med mig. Det är intet under, om han är frikostigare än jag; ty han har allenast ett barn, men jag har emellan 18 och 20 miljoner. Formannen erkände det och bad om förlåtelse. På det du skall vara nöjd, sade konungen, och efter jag nyligen drack med dig, så kan du gå till min källarmästare, och säga honom, att han ger dig en bouteille av det bästa vinet.

Så handlar en folkets far: vänlig, patriarkalisk låt vara, men rättvis och sparsam. När det gäller är han villig att dela folkets bördor. Han drar sig inte för att hugga i och dra upp en vagn ur ett moras, och han håller sig inte för fin för att ta en sup ur körkarlens plunta.

2. Pressens roll i idédebatten. Genom pressen nådde den franska upplysningsrörelsens centrala frågeställningar ut och blev kända även av grupper som inte hade tid, råd eller möjlighet att köpa upplysningsförfattarnas skrifter. Den svenske tidningsläsaren lärde på så sätt känna en hel del av de franska filosofernas ståndpunkter i olika frågor. Många av de stora franska namnen omnämns eller citeras vid upprepade tillfällen i just GA.

Det var naturligtvis inte så att upplysningsfilosofernas idéer presenterades i tidningarna på något heltäckande sätt, och inte heller bejakades de okritiskt och reservationslöst. Men vi kan ändå konstatera att upplysningens ledande gestalter var med i det offentliga samtalet i Sverige, man debatterade utifrån de perspektiv, tankar och värderingar som de företrädde. Det fanns kanske inte någon samlad svensk

upplysningsrörelse, men idéerna var kända och centrala i debatten och fanns samlade i pressen.

3. Nyhetsförmedling - den kanske viktigaste uppgiften. På ett, låt vara ofta elementärt, plan bidrog tidningarna genom sin nyhetsförmedling till att sprida kunskap. Är inte kännedom om andra länders förhållanden i ekonomiskt, politiskt, religiöst och socialt avseende av yttersta vikt för att ge den enskilde en känsla av medverkan och medansvar i ett större skeende? Hur skulle ett offentligt samtal kunna vara skapande och dynamiskt utan denna baskunskap? Varifrån skulle uppslag av olika art kunna komma utan informationskanaler? Allra minst får de vanliga, mer eller mindre gråa och skenbart harmlösa tidningarna glömmas bort. De bidrog till att ge kunskap, till att upplysa.

Svenska tidningar och franska gazetter

I Sverige fanns under vår period i snitt cirka 30 tidningar och tidskrifter, räknat per år. De var ojämnt fördelade - närmare hälften utgavs i Stockholm - men spelade som redan sagts en viktig roll i opinionsbildningen. I städer som Stockholm och Göteborg var tidningarna en självklar del av det politiskt potentiellt och ekonomiskt reellt betydelsefulla borgerskapets liv.

Ingen tidning eller tidskrift gavs ut norr om linjen Falun - Gävle - Åbo. Stora men glest befolkade delar av landet var alltså helt i avsaknad av lokala organ. Å andra sidan kan vi på goda grunder förmoda att periodica nådde för den lokala opinionsbildningen viktiga grupper också i mer isolerade landsändar. En del av huvudstadens tidningar hade exempelvis en viss rikstäckning. Men spridningen hämmades genom de dryga postbefordringsavgifterna, som ibland kunde vara kostsammare än själva tidningsprenumerationen. Befriade från dessa pålagor var endast Inrikes Tidningar och Post Tidningar, som därigenom kom att få en gynnad ställning på marknaden. Den klena konkurrensen bör å andra sidan ha uppmuntrat de lokala tidningarna att våga sig på egen nyhetsförmedling.

Vi far inte heller bortse från att ett litet, men i opinionsbildningen betydelsefullt antal personer prenumererade på utländska tidningar. Det cirkulerade även handskrivna nyhets- och underhållningsblad, liksom

politiskt radikalare alster och kanske även direkta avskrifter av tryckta tidningar. Att göra sig en riktig bild av denna mer eller mindre underjordiska nyhetsförmedling är vanskligt. I politiskt känsliga lägen, då det var extra svårt att få fram nyheter, fylldes den svenska marknaden av handskrivna pamfletter. Historikern Stig Boberg har i *Kunglig krigspropaganda* (42) framhållit hur just under orosåret 1789 dessa »synes hå framställt i överraskande stort antal exemplar«. Men även under lugnare år framställdes och försåldes handskrivna litteratur.

Stockholm och i viss mån även Göteborg var centra för en betydande tidnings- och tidskriftsproduktion. På platser som dessa fanns en nyhets- och sensationslysten publik, här fanns tryckpressar, här surrade luften av rykten och information. Här fanns kort sagt de yttre förutsättningarna för att skapa och vidmakthålla en livaktig periodisk litteratur och därigenom lägga grunden för ett kritiskt offentligt samtal.

Vilka opinionsbildande möjligheter hade då pressen? Låt oss börja med det triviala konstaterandet att vid sidan av muntlig information endast det skrivna ordet fanns att tillgå för åsiktsförmedling. Den periodiska litteraturen hade alltså en nyckelroll. Gösta Lext skriver i *Bok och samhälle i Göteborg 1720-1809* (275) att det står »utan vidare klart, att tidningarnas nyhetsförmedling hade en stor betydelse då det gällde att ge göteborgarna en bättre orientering i omvärlden«.

Det har ibland gjorts gällande att flertalet av Europas monarker skulle ha varit negativt inställda till tidningar. Ingenting kan vara felaktigare. Många regenter hade verkligen förstått hur betydelsefullt det var för ett samhälle att ha en periodisk litteratur. Vad det gällde var alltså inte att avskaffa tidningarna eller tidskrifterna utan att åstadkomma en lojal och väl fungerande press. Det var viktigt för Gustav III att sprida sina åsikter inom landet och till den större internationella publiken. Kungen skrev, liksom utländska kolleger, sina propagandaartiklar själv, och intresserade sig verkligen för hur de publicerades. Givetvis ökade tidningarnas betydelse i politiskt känsliga lägen, då de kunde göra de styrande betydande tjänster. Under 1700-talets lopp blev deras roll i den vardagliga diplomatins tjänst allt större. En särskilt framträdande position tillvann sig de franskspråkiga internationella tidningar som mestadels trycktes i Holland och fungerade som språkrör för olika

europiska regeringar men också som oberoende röster som kritiskt kunde granska de politiska aktörernas uppträdande.

På det hela taget var dessa franskspråkiga gazetter tillförlitliga och kunde presentera objektiv information. Den kanske främsta var Gazette de Leyde, med en upplaga på 4200 exemplar år 1785. Thomas Jefferson uppfattade i varje fall Gazette de Leyde som »the best in Europe«. Det är viktigt att notera att en tidning som Gazette de Leyde nådde såväl fransmän som svenskar via de kungliga postverken - tidningen utsattes inte för några restriktioner. Varje person som var läskunnig och hade råd kunde alltså prenumerera på Gazette de Leyde eller någon annan oberoende publikation. Eller för att citera en nyligen utkommen presshistorik (Jack R. Censer and Jeremy D. Popkin, *Press and Politics in Pre-Revolutionary France, XII*): »It took the Revolution to give the periodical press in France legal freedom, but uncensored periodicals were a de facto part of the French political system long before 1789.«

Det spännande och paradoxala med dessa franskspråkiga internationella tidningar var att de svarade mot ett behov av information i en annars absolutistisk värld. De olika regeringarna, som ofta undertryckte den inhemska pressen särskilt vad gällde inrikesrapporteringen, insåg uppenbarligen nyttan av dessa oberoende röster. Också diplomater, agenter och intellektuella var i trängande behov av korrekt information. Eftersom tidningarna var franskspråkiga utgjorde de inte någon fara för de länder där de trycktes - de var ju inte heller främst inriktade på trycklandets inhemska förhållanden. I denna den hemliga diplomatins, åsiktsförtryckets och censurens tid kan man alltså iaktta att läsare av tidningar av denna typ var, som Jeremy D. Popkin uttrycker det i *Journalism Quarterly* (Autumn 1985), »almost as well informed as they are today«.

Det skulle vara en både omfattande och spännande uppgift att undersöka hur stor del av sitt nyhetsmaterial som den svenska pressen hämtade från dessa internationella gazetter. Om en svensk tidning hyste tveksamhet beträffande det lämpliga i att själv skildra ett inrikespolitiskt skeende, kunde den i stället gå omvägen via en översatt notis från något

internationellt organ och på så sätt ändå informera läsarna om vad som var i görningen eller hade inträffat.

Förekomsten av fria informationskanaler medförde också att en inte obetydlig grupp europeiska intellektuella kunde skaffa sig en mer allsidig kunskap. På så sätt fick de möjlighet att skapa sig en friare världsbild än de olika makthavarna alltid skulle ha önskat. Den som kunde franska och hade tillgång till de internationella gazetterna var svårare att dupera. De europeiska makterna hade visserligen månghundraårig vana vid att tolerera en de lärdes republik, men den blev onekligen svårare att kontrollera när de nationella tidningarna i kaffehusakademiernas värld sökte utvidga dess gränser till att omfatta också »medelklassen« och inlemma denna i förnuftets brödraskap.

Även en alldaglig landsortstidning kunde alltså förmedla information till läsaren om skeenden i den stora världen. Allt var inte förbjudet att skriva om, många av upplysningsrörelsens ideal var också de styrandes. Och mycket av det formellt förbjudna gick det ändå att beröra. Låt mig ge ett exempel. Vid ett tillfälle införde Göteborgs Allehanda ett utdrag ur en kunglig förordning som förbjöd »vrånga omdömen över dess författningar« (1788-6). Direkt efter denna kungörelse publicerade tidningen ett reklamstycke över boken *Epicaris, eller hemliga historien av Pisos sammangaddning emot Nero*, en bok som enligt texten »målar det lastbaraste hov, de nedrigaste gunstlingar, de svartaste karaktärer, och den fördärvligaste politik som bör väcka en eftervärlds fasa«. Kan man sabla ned en kungörelse effektivare och samtidigt kritisera det politiska systemet hårdare, och det utan att några åtgärder kunde vidtas mot tidningen trots ett väl utvecklat kontrollsystem? Även för en landsortstidning var det alltså perioden igenom möjligt att bedriva såväl opinionsbildning som kunskapspridning i lika viktiga som känsliga frågor.

Läsa och lyssna

Sättet att meddela en nyhet skilde sig naturligtvis i mycket från hur en nutida tidning skulle göra. Skillnaden är inte oviktig att observera om vi vill få grepp om tidsandan. (Resonemangen i avsnittet är inspirerade av

den amerikanske jesuitprofessorn Walter J. Ong som i sitt arbete *Muntlig och skriftlig kultur: Teknologiseringen av ordet* framför viktiga synpunkter på hur den skriftliga kulturen har påverkat vår »mentala disposition«.)

För det första är det angeläget att komma ihåg att västerlandets skriftkultur mycket länge var muntlig i den meningen att det skrivna ordet lästes högt (oavsett om det fanns lyssnare eller ej). Ända från antiken och fram till 1800-talets början var många litterära texter avsedda att läsas offentligt. Vi har ett flertal vittnesbörd om att också tidningar höglästes på kaffehusen, i parkerna och naturligtvis i familjekretsen. Den brist på läsvänlig layout som vi finner i äldre tryck - se bara på en dåtida boks titelsida med dess långa text, betoning på i våra ögon onödiga småord, författarnamnet sönderhackat av bindestreck och annat sådant som försvårar vanlig tyst läsning - skall ses i ljuset av denna uråldriga muntliga tradition. Örat, lyssnandet, följer andra regler än seendet. Det sagda kan bidra till att förklara de dåtida tidningarnas nästan totala avsaknad av fängslande rubriker, bilder och typografisk omväxling.

För det andra tycks textförfattarna ofta ha format sina meddelanden som ett slags brev - ibland explicit (»utdrag ur ett brev«) men oftast utan att förhållandet anges. Beroendet av brevgenren är knappast överraskande. Tidningarnas nyhetsförmedling ingår i en lång brevskrivartradition.

I ett idealtypiskt brev finns ett subjekt som beskriver ett skeende med personliga känslor - därigenom suggereras en upplevelse av närhet mellan läsaren och skrivaren fram. I ett sådant brev spelar bilder, färger och former stor roll - det kan handla om att förmedla en ögonblickssituation eller att beskriva en upplevelse. Det finns i ett brev av detta slag inget gap mellan det »objektiva« och det »subjektiva«, en brevskrivare radar inte bara upp fakta utan kommenterar, tolkar, värderar.

Eftersom tidningens språk i så hög grad anknyter, medvetet eller omedvetet, till denna tradition, blir dess språk engagerat, måleriskt och fyllt av kraft. Bilderna, orden, associationerna drar in läsaren i skeendet. På så sätt får denne en upplevelse av närhet till det som skildras. Läsaren kryper in i händelserna och får en känsla av att vistas på gator och torg i Paris, i kungens salar i Versailles, på slagfältet i Nordamerika, i

ballongkorgen vid en lyckad uppstigning eller kanske bland ädla vildar på någon nyupptäckt söderhavsö. Han kan rentav få bevittna hur »månens matta sken spridde åtskilliga färger« eller höra den »bästa musik av en oändlig mängd fåglar vilka, likt små klockor, med de skönaste toner uppfyllde luften«. Detta är ett språk med både närhet och udd, framsprunget ur månghundraåriga retoriska traditioner och klätt i brevgrensens språkdräkt, som skickligt knyter an till kollektiva föreställningar och mönster på ett sätt som än i dag förmår fånga läsarens intresse.

Man kan undra om den litterära formen återspeglade verkliga känslor, eller om det mera rörde sig om ett standardiserat sätt att kommunicera på. Givetvis påverkar stilen såväl sändare som mottagare, den blir det raster genom vilket verkligheten filtreras. Men samtidigt kan formen leda läsaren till att tro att exempelvis känslomässigheten var mer utpräglad än vad som i verkligheten var fallet.

Fördelarna med brevformen är alltså uppenbara. När det ibland sägs att den moderna inlevande skildringen är en produkt av det sena 1800-talet är detta en sanning med modifikation. 1700-talets skribenter syftade till att i sina skildringar exemplifiera dygder och laster, och nyheten blir därför inte sällan ett led i en propaganda som sökte bibringa läsaren ett lämpligt sätt att förhålla sig till verkligheten, att agera på den offentliga scenen i överensstämmelse med den roll vederbörande hade att spela. Detta betyder inte att den verkliga händelsen förfalskas, det handlar mer om perspektiv och motiv än om manipulation av historien. Så kan en faktisk händelse - en kung som är givmild mot en fattiglapp, en biskop som räddar ett barn ur ett brinnande hus, en filosof som omvänder sig på sin dödsbädd - bli till en spegel i vilken de svenska aktörerna kan rannsaka sitt eget liv.

Att språket gestaltar mentaliteten - och som i en cirkel själv är en produkt av tidens tänkande - är säkert okontroversiellt. Men det är värt att framhålla att 1700-talets kultur på ett annat sätt än vår egen tillhörde den guthenbergska galaxen. Det talade och det skrivna ordet hade en inneboende kraft som kunde förvandla världen om det förmedlades med rätt metod. Den metoden byggde inte på den visuella upplevelsen utan på en retorisk tradition. Dåtidens tidningar kan bara upplevas som »primitiva« och »torftiga« om man närmar sig dem med vår uppfattning

av hur en nyhet skall utformas. Läsarna hade andra förväntningar. Detta måste man ha klart för sig - annars blir det obegripligt att Europas intellektuella kunde sätta så stort värde på dessa till det yttre torftiga små blad.

Göteborg vid 1700-talets slut

Innan vi övergår till att granska innehållet i Götheborgs Allehanda kan det vara på sin plats att med några ord beskriva staden och dess invånare som, i vart fall potentiellt, utgjorde merparten av tidningens läsare. Den följande presentationen bygger delvis på barnställningen i Stellan Arvidsons utförliga Thorild-biografi.

I slutet av 1700-talet hade Göteborg inte mer än 12 000 invånare, men var detta till trots, vid sidan av Åbo rikets näst största stad. Någon småstad var Göteborg inte enligt tidens sätt att se. Dess välutvecklade ekonomi och handel gjorde det till en dynamisk stad, full av liv och rörelse.

Man brukar peka på två förklaringar till det uppsving som ägde rum under perioden: Ostindiska kompaniet och sillfisket.

Ostindiska kompaniet, som grundades 1731 av skotten Colin Campbell, hade liksom de holländska och engelska ostindiska kompanierna till uppgift att bedriva handel med Kina. Avkastningen på satsat kapital var ofta god. Under vår period låg den, till följd av upproret i de nordamerikanska kolonierna, på mellan 25 och 30 procent. Under den tredje oktrojens tid (åren 1766- 1786) behärskades kompaniet främst av den internationelle affärsmannen Robert Finlay. Men även de ledande inom den svenska ämbetsmannavärlden hade stort inflytande. Direktionen med tre ledamöter hade sitt säte i Göteborg.

De värdemässigt största importprodukterna från Kanton, som var den normala kinesiska hamnen för fartygen var i tur och ordning te, siden och porslin. När varorna hade nått magasinerna i Göteborg såldes de på internationellt välbesökta auktioner. Större delen av godset exporterades vidare, av holländare och andra, till de skilda europeiska länderna.

Stadens internationella karaktär är viktig att lägga på minnet. Den som bedriver handel - och kanske har personliga kontakter med människor från andra länder - har säkert större behov än andra av korrekta upplysningar från dessa länder. Tidningarnas nyheter svarade således mot ett reellt informationsbehov hos många av stadens invånare.

Sillen återkom till Bohuslän vid seklets mitt. Under resten av århundradet var fångsterna goda. Göteborg blev centralort för sillexporten. Vissa år kunde uppemot 300 000 tunnor sill exporteras. Vid sidan av fiskare, insaltare och skeppare fick också tunnbindarna del av vinsten, även om de stora pengarna hamnade i mellanhändernas och exportörernas fickor.

Göteborgs egen handelsflotta omfattade år 1772 inte mindre än 79 fartyg om tillsammans 8500 nettoton. Antalet utländska fartyg som anlöpte staden var i snitt cirka sju hundra per år, antalet svenska fartyg omkring fem hundra.

Göteborg fick genom Ostindiska kompaniet, auktionerna, sillhandeln och övrig import- och exportverksamhet en mycket internationell prägel. Det fanns gott om tyskar, engelsmän, holländare, fransmän och skottar i staden.

Hantverk och manufaktur hade en mindre dominerande plats i Göteborg. På 1770-talet omfattade textilindustrin ett tjugotal företag med cirka 750 anställda. Bland hantverkarna var ett fyrtiotal yrken representerade - främst kom skraddare och skomakare, därefter bagare, så snickare och målare. Hantverksmästarna hade en bit in på 1800-talet en kår på cirka 900 underlydande (gesäller, lärpojkar, drängar).

Ett betydande inslag i befolkningen utgjorde arméns och flottans personal. Göteborg hade garnisoner för både soldater och sjömän. Det sammantagna antalet militärer låg runt två tusen personer, eller 15-20 procent av invånarantalet.

Men staden bestod inte bara av köpmän och soldater, där fanns också en betydande offentlig sektor. Först och främst var Göteborg residensstad med landshövding, landssekreterare och landskamrerare och en stab av underordnade tjänstemän. Under länsstyrelsen sorterade tullverket, posten, lotsstyrelsen och kronobränneriet. Lägg därtill att staden var stiftsstad med biskop, domprost och domkapitel. Göteborg hade två

territoriella församlingar, domkyrkoförsamlingen och garnisonsförsamlingen, som hade egen kyrkobokföring och egna präster. Samma ställning hade den under amiralitetet sorterande varvskyrkan. I Göteborg fanns också sedan början av 1700-talet den engelska församlingen, som hade egen fastighet med samlingslokaler vid Sillgatan. Dessutom hade staden runt två hundra katolska trosbekännare, som sporadiskt kunde fira mässa när någon präst besökte staden, och en liten men växande grupp judar som via Marstrand - där religionsfrihet rådde från år 1775 - hade sökt sig till Göteborg.

De offentliga skolorna var tre: gymnasiet, trivialskolan och tyska skolan. Vid sidan av dessa fanns vissa välgörenhetsskolor. Mest betydelsefull var den av herrnhutarna år 1767 startade Willinska fattigfriskolan, som snabbt skulle utveckla sig till stadens i fråga om elevantalet största läroanstalt.

Den tredje myndigheten av betydelse var magistraten med rådhusrätten. Magistraten med de båda borgmästarna (handelsborgmästaren och justitieborgmästaren) och rådmännen hade att övervaka rättskipningen, näringarna, de kommunala arbetena, taxeringen, sjuk- och fattigvården, ordningen och polisen, brandskyddet och hamnen. Myndigheten förvaltade också stadens medel. Ett hundratal tjänstemän administrerade magistratens beslut.

I Göteborg fanns vidare ett engelskt konsulat, som inrättades år 1775. Dess förste chef, Thomas Erskine, kom att få en inflytelserik position i staden. Kontakterna med England var som antytts livaktiga. Den kände engelske arkitekten och medlemmen av Royal Society William Chambers - som tillhörde kretsen kring Samuel Johnson och James Boswell - var född i Göteborg år 1726 och stod i ständig kontakt med svågern David af Sandeberg som bodde i staden. Chambers var ända till sin död år 1796 - han ligger begravd i Westminster Abbey - svenska englandsresenärer behjälplig.

Skillnaden mellan rik och fattig var stor. I den burgna men långsamt växande handelsstaden var de sociala problemen betydande. År 1782 grundades Sahlgrenska sjukhuset, därtill fanns hospital, kurhus för »liderliga fruntimmer«, fattighus och barnhus samt några privata karitativa stiftelser. Under magistraten sorterade fyra läkare.

Innanför och utanför de befästa vallarna bodde alltså en befolkning som var starkt socialt skiktad. De många vädjandena i tidningarna om ekonomisk hjälp till arbetsodugliga åldringar, ensamstående kvinnor med minderåriga barn eller långtidssjuka talar sitt tydliga språk. Om vi därtill lägger att den kringliggande landsbygden vid upprepade tillfällen drabbades av missväxt med åtföljande massvält, får vi en klar bild av den socialt utsatta situation som präglade livet för de många, samtidigt som andra grupper levde i lyx och överflöd.

Tillbaka till tidningen

Innan jag närmare beskriver hur Götheborgs Allehanda behandlar de frågeställningar som står i centrum för detta arbete, skall vi ett ögonblick återvända till tidningen och till syftet med boken.

Den första fråga som uppkommer är hur stor del av GA:s nyhetsmaterial som behandlade franska företeelser, och om tidningen därvidlag är representativ för de svenska nyhetstidningarna vid 1700-talets slut. Helt kort kan sägas att tidningen (som utkom två gånger i veckan) i snitt per månad räknat hade cirka 2,5 sidor nyheter från Frankrike - av ungefär 12 sidor utlandsnytt totalt. (Givetvis varierade nyhetsflödet från år till år beroende på det politiska skeendet osv.) Denna ganska betydande Frankrike-rapportering överträffas endast av tidningens skildringar från England, som motsvarar cirka 3,5 sidor per månad. På delad tredje plats kommer Holland och det österrikiska väldet med cirka 1,5 sidor per land och månad. Åren 1788 och 1789, när den politiska temperaturen stiger i Frankrike, ökar givetvis informationen från landet och tar då cirka 3,5 sidor per månad i anspråk. I jämförande syfte har jag granskat den i Stockholm utgivna tidningen Dagligt Allehanda, som på många sätt såväl till syfte som innehåll, är av likartad karaktär (eftersom Dagligt Allehanda utkom fler gånger i veckan haltar dock jämförelsen något). Jag har då funnit att också denna hade en tämligen omfattande rapportering från Frankrike. Första halvåret 1781 hade Dagligt Allehanda nyheter från Frankrike i 39 nummer (eller cirka 1,5 sidor per månad), vilket innebär att cirka 25 procent av tidningens nyheter kom från Frankrike, under det att endast drygt 15 procent härrörde från England, som därmed kom på andra plats. Under år 1788 hade Dagligt Allehanda fortfarande cirka 1,5

sidor Frankrike-nyheter och färre nyheter från England, men mer än 2 sidor per månad från kejsardömet, mycket beroende på en omfattande beskrivning av de militära spänningarna mellan Österrike, Ryssland och Höga Porten.

I sin utlandsbevakning tycks de båda tidningarna alltså inte avvika från varandra i någon högre grad, om vi bortser från att Götheborgs Allehanda hade en bättre bevakning av England. Detta ter sig naturligt med tanke på vad vi har sagt om Göteborgs speciella karaktär av handelsstad med nära kontakter med England.

Mycket grovt kan det sagda åskådliggöras på följande sätt:

NYHETER FRÅN ENGLAND OCH FRANKRIKE I GÖTHEBORGSALLEHANDA

	England Procent	Frankrike Procent
1780	40	20
1781	30	15
1782	40	15
1783	25	25
1784	40	20
1785	30	15
1786	40	25
1787	15	20
1788	10	30

De olika procentsatserna skall ses i relation till ett tämligen stabilt sidanantal per år av runt 140 sidor utlandsnyheter.

Utandsnyheterna bildar en viktig plattform för att förstå 1700-talets mentalitet. För var och en som ser samhället inte bara som ett organisationssystem för makt och kontroll eller som ett distributionsystem för varor och kapital, utan även som ett slags kommunikationssystem genom vilket erfarenheter präglas, sprids, bevaras och modifieras, är det på grund av den dåtida pressens unika roll i kommunikationssystemet av värde att studera detta material.

Boken är indelad i tre huvudavsnitt. *Del 1* behandlar kungamakt, kyrka och aristokrati, *del 2* lyfter fram de franska upplysningstänkarna, fransk vetenskap och teknologi liksom kartläggningen av utomeuropeiska

områden, *del 3* belyser kriget mot England, ger exempel på sociala skeenden och en ibland främmande mentalitet och skildrar den franska revolutionens inledning. Eftersom det är ofrånkomligt att dispositionen styr läsandet, är det viktigt att än en gång framhålla att avsikten med denna indelning inte har varit att kontrastera det reaktionära mot det radikala, det gamla mot det nya. Läsaren kommer att märka att tidningen hade en omfattande rapportering kring de teman som behandlas i de olika avsnitten. Den informationstörstande göteborgaren hade goda möjligheter att få kännedom om vad som tilldrog sig i Frankrike.